

Main Directions of Changes in the System of Education and Training in Uzbekistan

Vasieva Dilorom Ibragimovna

Аннотация: Ушбу мақолада Ўзбекистонда университет таълимнинг юзага келиши, XIX аср охири XX аср бошларида университет таълими Туркистон жаҳид зиёлиларининг буюк орзуларидан бири эканлиги, Тошкентнинг эски шаҳар қисмида Мунаввар Қори Абдурашидхонов бош бўлган Туркистон Муслмон халқ дорилфунуни ташкил этилганлиги, бу университет дастлаб Туркистон университети, кейинроқ Ўрта Осиё университети деб юритилганлиги, университет замида ўнлаб илмий-маданий муассасалар, Фанлар академияси, ОЎЮлари қад кўтарганлиги, собиқ иттифоқ даврида таълим ва кадрлар тайёрлаш сиёсатида миллий республикаларга нисбатан ёндашувларда фақат марказнинг манфаатларидан келиб чиқиб, туб миллатнинг ўзига хослиги, анъаналари эътиборга олинмаганлиги кўрсатилган.

Калит сўзлар: Мустақиллик, таълим, тарбия, мустақиллик, зиёлилар, университет, жаҳид, алломалар, мадраса, интеллектуал салоҳият, Миллий университет, илмий тадқиқот, байналмилал, суверенитет, миллий маданият, ақлий меҳнат ходимлари, маданий ривожланиш, технология, интеллектуал салоҳият, ижтимоий-иқтисодий ривожланиш, ғоя, жамият, касбий маҳорат, мутахассис.

Кириш: Жаҳон цивилизацияси сифат жиҳатдан янги бир босқичга ўтишида, турли ўзгаришларни амалга оширишда инновацион ёндашув кадрлардан юқори малакага эга бўлиб, ҳар томонлама билимли бўлишларини талаб этади. Давлатлар меҳнат бозори эҳтиёжларини қондириш мақсадида касбий жиҳатдан янада кучлироқ йўналтирилган таълим турларини шакллантириш йўлидан бориб, таълимни ривожлантиришга модернизациялашув ва келажакни белгилаб берувчи омил сифатида қарамокда.

Маълумки, жаҳон цивилизацияси сифат жиҳатдан янги бир босқичга ўтишида, турли ўзгаришларни амалга оширишда инновацион ёндашув кадрлардан юқори малакага эга бўлиб, ҳар томонлама билимли бўлишларини талаб этади. Давлатлар меҳнат бозори эҳтиёжларини қондириш мақсадида касбий жиҳатдан янада кучлироқ йўналтирилган таълим турларини шакллантириш йўлидан бориб, таълимни ривожлантиришга модернизациялашув ва келажакни белгилаб берувчи омил сифатида қарамокда. Ушбу жараёнда мамлакатимиз таълим тизимидаги улкан ўзгаришлар муҳим ўрин эгаллайди. Айниқса Олий таълим кадрлар тайёрлаш миллий моделида алоҳида ўрин эгаллайди ҳамда узлуксиз таълим тизимининг мустақил тури ҳисобланади.

Олий таълим тизимида университет таълимининг алоҳида ўрни бор. Ўзбекистонда кадрлар тайёрлаш ва билимларнинг кенг соҳалари бўйича олий ва олий ўқув юртидан кейинги таълим дастурларини амалга ошириш имкониятига эга бўлган олий таълим муассасаси ҳисобланган университетларнинг мустақиллик йилларидаги кенг тармоғи вужудга келтирилди.

Мавзуга оид адабиётлар шарҳи. Олий таълим, шу жумладан, университет таълими ҳамда республикамиз интеллектуал салоҳиятининг ривожланишига дахлдор бўлган барча адабиётларни муаммовий-хронологик жиҳатдан икки гуруҳга тақсимлаш мумкин: биринчиси, собиқ Иттифоқ даврида олиб борилган тадқиқотлар; иккинчиси эса мустақиллик йилларидаги адабиётлардир.

Ўзбекистонда олий таълимнинг собиқ Иттифоқ давридаги тикланиши ва ривожланиши бир қатор олимларнинг ишларида ўз ифодасини топган. Улар орасидан бевосита ўрганилаётган мавзуга доир бўлган С.Холбаевнинг [1. С. Холбаев, 1974] илмий тадқиқоти ТошДУ (ЎзМУ) мисолида совет ҳукуматининг дастлабки йилларида Ўзбекистонда университет таълимининг тикланиши ва ривожланиши масаласига бағишланган. Ундан ташқари, С.Ф.Юнусова ва Р.М.Шарипова каби тадқиқотчилар томонидан айрим хорижий мамлакатларда олий таълимнинг ривожланиши ва кадрлар тайёрлаш муаммоларига бағишланган тадқиқотлар ҳам олиб борилди. [2.Юнусова С.Ф.1981, 3. Шарипова Р.М.1972]

Мустақиллик даври тарихчи олимлардан Қувватов Н.Б. [4. Н.Б.Қувватов, 1994] ва Р.Э.Холиқоваларнинг [5 Р.Э.Холиқова, 1995] тадқиқотларида совет даврида олий таълим тизимининг ривожланиши, тарихчи олимлар ҳамда тарихчи ва педагог кадрларнинг тайёрлаш жараёнига урғу берилган.

Тадқиқот методлари. Ушбу бўлим асосини тарихийлик, холислик ва илмий диалектик принциплар ташкил этади.

Таҳлил ва натижалар. Ўзбекистонда интеллектуал салоҳиятнинг шаклланиши, хусусан, таълим ва кадрлар тайёрлаш тизими ривожининг навбатдаги тарихий босқичи айнан коммунистик мафкура ҳукмронлик қилган йилларга тўғри келди. Бу даврда юз берган

салбий жараёнлар мустақиллик арафасида кадрлар масаласида мавжуд муаммоли ҳолатни юзага келтирди.

Маълумки, собиқ иттифоқ даврида жамият ҳаётининг барча жабҳаларида ҳукм сурган ва синфийликка асосланган мафкуравий ёндашув таълим-тарбия тизимининг ҳам сиёсийлашувига олиб келди. Бу эса, ўз навбатида, миллий зиёли кадрларнинг шаклланишига салбий таъсирини ўтказди. Бу даврда ҳукм сурган ақидаларда зиёлилар жамиятдаги етакчи ва белгиловчи синфларга нисбатан ёрдамчи, хизмат кўрсатувчи функцияни бажариши лозимлиги таъкидланар эди. Шу билан бирга, маданий-маърифий жиҳатдан қараганда, унинг етакчилик роли ҳисобга олинар эди.

Зиёлиларга нисбатан бундай икки ёқлама муносабат, бир томондан синфий ёндашувнинг, иккинчи томондан ушбу қатламнинг халқ маънавияти ва маданиятига қўшган ҳиссасини реал баҳолашнинг оқибати ўлароқ юзага келган. Ушбу ёндашув ва баҳоларга кўра зиёлилар сиёсий ва ижтимоий жиҳатдан беқарор, ўз дунёқараши, ахлоқий ва маънавий ақидаларини тез-тез ўзгартириб турадиган гуруҳлар қаторига киритилган.

Шак-шубҳасиз, интеллектуал салоҳиятнинг ўзагини зиёлилар ва малакали ақлий меҳнат ходимлари ташкил этади. Унинг таркиби, миқдори ва мавқеи узоқ тарихий ривожланиши давомида доимий равишда ўзгариб турган. Шу билан бирга республикамиз интеллектуал салоҳиятнинг шаклланишида алоҳида ўрин тутган олий таълим ва унинг қарвонбошиси ҳисобланган университетлар салмоғи катталигини эътироф этиш лозим. Ўзбекистонда университет таълимининг юзага келиши тўғрисида гапирганда, жадидчиларнинг хизматини таъкидлаб ўтиш зарур. XIX аср охири XX аср бошларида университет таълими Туркистон жадид зиёлиларининг буюк орзуларидан эди.

Тўғри, Шарқда, жумладан, Туркистонда минг йилдан буён фаолият кўрсатиб келган, жаҳонга ўнлаб алломаларни етказиб берган таълимнинг мадраса тизими мавжуд эди. Масалан, XVIII асрда Самарқанд ва Бухорода 70 та, XIX асрда биргина Тошкентда 18 та мадраса бўлган. 1894 йилда Туркистонда 6 минг 445 та мактаб-мадраса фаолият кўрсатган, 1913 йилга келиб уларнинг сони 7 минг 665 тага етган[7]. Бироқ жадид зиёлиларининг замонавий таълим даргоҳи зарурлиги ҳақидаги ғоясининг боиси шуки, сўнгги асрларда мадрасаларда ўқитиладиган дунёвий фанлар кескин камайиб, уларнинг ўрнини диний фанлар эгаллаган эди.

Тараққийпарвар жадид зиёлилари бу эҳтиёжни минтақада бошқалардан аввалроқ англадилар ва уни умуммиллий ғоя даражасига кўтардилар. Бу ғояни жадид зиёлилари ўзлари ташкил этган – “Таржимон” (1883–1918), “Ойна” (1913–1915), “Турон” (1913–1918) каби матбуот нашрларида тарғиб қилиб бордилар.

Тарихдан маълумки, жадид зиёлилари Туркистонда очилиши мўлжалланган университетнинг моддий таъминоти масаласида маҳаллий сармоядорлар билан мулоқот олиб бориб, маълум тайёргарликдан кейин улар 1918 йилга келиб амалий ишга киришганлар. 1918 йил 9 апрелда Мунаввар Қори Абдурашидхоновнинг уйида тўққиз кишилик ташкилий ҳайъат тузилади. Ҳайъат бир ой давомида тўққиз марта йиғилиш ўтказди. Уларда бўлажак университетнинг ташкилий тузилишидан тортиб шуъба факультетларию, ўқитиладиган фанлар дастурларигача ишлаб чиқилади. 1918 йилнинг 3 майида бўлиб ўтган ташкилий ҳайъатнинг умумий йиғилишида Мунаввар Қори Абдурашидхонов – раис, Исо Тўхтабоев – биринчи муовин, Мухтор Бакир – саркотиб, Абдусамиқори Зиёбоев хазинадор этиб сайландилар. 1918 йилнинг 12 майидан бошлаб

эса Тошкентнинг эски шаҳар қисмида Мунаввар Қори Абдурашидхонов бош бўлган Туркистон Мукулмон халқ дорилфунуни талабаларга ўз эшикларини очади[8].

Дорилфунун уч (қуйи, ўрта, юқори) босқичли бўлиб, беш йиллик дорилмуаллиминни ҳам кўзда тутарди. Қисқа муддат ичида дорилфунуннинг ўқитувчилар жамоаси ҳам шакллантирилди. Ўқитувчилар орасида 20 га яқин турли соҳа вакиллари, шу жумладан, таниқли шоир ва ёзувчилар бор эди. Дорилфунунда машҳур аллома адиб Фитрат – она тили ва адабиётидан, Мунаввар Қори Абдурашидхонов – ахлоқдан, Абубакр Диваев – этнографиядан, Камол Шамси – математикадан, Бурҳон Ҳабиб – сиёсий тарихдан, Исмоил Ҳакки маданият тарихидан дарс берардилар[9].

Ўзбекистонда университет таълимнинг юзага келиш санаси 1920 йил 7 сентябр ҳисобланар эди. Мустақиллик тугайли, бошқа жабҳаларда бўлгани каби, Ўзбекистонда университет таълимнинг юзага келиши борасида ҳам тарихий ҳақиқат тикланди. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2000 йил 28 январдаги Фармони билан Ватан ва миллат тараққиёти йўлида фидойилик кўрсатган жаид зиёлиларининг буюк хизматларини эътироф этиш, тарихий ҳақиқатни тиклаш мақсадида ТошДУнинг асосчилари – жаид зиёлилари, унинг ташкил этилган санаси эса 1918 йил 12 май деб белгиланди [10.]

Дастлаб Туркистон университети, кейинроқ Ўрта Осиё университети деб юритилган ТошДУнинг нафақат республикамизда, балки минтақамизда ҳам биринчи олий таълим муассасаси ва илмий марказ эканини, олимлар ва ўқитувчилар жамоасининг фан ва таълим соҳасидаги юксак салоҳиятини, Ўрта Осиё давлатларида таълим ва илмий тадқиқот тизимини шакллантиришдаги муҳим ўрни ҳамда халқаро нуфузини назарда тутган ҳолда юқорида зикр этилган Президент Фармонида кўра, ТошДУга Миллий университет мақоми берилди ва у Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университетига айлантирилди. Ана шу тариқа яна бир тарихий ҳақиқат тикланди.

Ўтган йилларда университет заминида ўнлаб илмий-маданий муассасалар, Фанлар академияси, ОЎЮлари қад кўтарди. Бугун мамлакатимиздагина эмас, балки бутун Марказий Осиёда фаолият кўрсатаётган барча илм-фан, таълим-тарбия, маданий-маърифий ва матбуот муассасаларининг тарихи, муволағасиз, мана шу университет билан боғлиқ. Республикамизда эса замонавий илм-фан ва таълим тизимининг майдонга келишида ҳамда олий маълумотли кадрлар тайёрлашда ушбу илм маскани ҳал қилувчи рол ўйнади[11].

Айнан ТошДУ асосида мамлакатимиздаги иккинчи университет 1933 йилда Самарқандда, учинчиси эса 1976 йилда Нукус шаҳрида очилди. Шу тариқа мустақилликка қадар республикамизда учта университет, яъни ТошДУ, СамДУ ва Қорақалпоқ ДУ олий таълим тизимида етакчилик қилиб келди. Шунингдек, ТошДУ 30-йилларда Ўзбекистонда фаолият олиб борган 37 та илмий тадқиқот институти ва 45 та илмий пункт учун ҳам кадрлар етказишда муҳим ўрин эгаллади[12]. Шу йилларда бу ерда маҳаллий миллат вакиллари билан бўлган 170 та аспирант таҳсил кўрди. Бу эса, ўз навбатида, маҳаллий кадрларнинг шаклланишига ижобий таъсир қилди.

Шу тариқа, миллий зиёлилар тобора ўз ўтмишидан узоқлашиб, тарихий ўтмиш ва этник илдизлари билан алоқани йўқотиб борди. Суверенитет, миллий маданиятнинг ўзига хошлиги ҳақида ҳеч ким оғиз оча олмас эди, байналмилал умумсовет маданияти деб аталмиш маданиятдан “чекинган” ҳар кимга шу заҳоти миллатчи деган ёрлик осилар, у

ҳақда ташкилий-репрессив ҳулосалар чиқарилар эди. Марказга нисбатан садоқатини доимий равишда намоён этувчи маданият арбобларигина рағбатлантирилди[13].

Мустақиллик арафасида республика интеллектуал салоҳиятининг иқтисодиёт ва ижтимоий соҳанинг энг истиқболли соҳалари эҳтиёжларини қондириш ва қоплаш имконияти ниҳоятда чекланган эди. Буни инженер-техник ходимлар билан боғлиқ ҳолатда кузатиш мумкин. Мустақиллик арафаси ва унинг дастлабки йилларига келиб, ўзбеклар муҳандислар орасида 37,8 фоизни, конструкторлар орасида атиги 17,8 фоизни ташкил этиши ҳам буни тасдиқлади[14]. Умуман, республика бўйича ҳар 1000 кишига фақат тўққиз нафар ОЎЮ дипломига эга бўлган инженер тўғри келди, олий муҳандислик маълумотига эга бўлганлар эса барча мутахассисларнинг 24 фоизини ташкил этди[15].

Республиканинг айрим ҳудудларида керагидан ортиқ таълим масканлари, айниқса олий ўқув юр்தларини ташкил этиш, бошқа вилоятларнинг бу масаладаги манфаатларини ҳисобга олмаслик, келажакда бу ҳудудларнинг ижтимоий-иқтисодий тараққиётига ўз таъсирини ўтказди. Жумладан, 1975-1976 ўқув йилида республика бўйича 42 та ОЎЮи фаолият кўрсатиб, уларда 246,6 минг нафар талаба таҳсил олган, ОЎЮнинг 19 таси Тошкент шаҳри ҳиссасига тўғри келган ва уларда 134,2 минг нафар талаба ўқиган. Фоиз ҳисобида олганда бу кўрсаткичлар тегишли равишда 45 ва 54 фоизга тенгдир[16].

Бу даврда мазкур соҳанинг ривожланишида минтақамизга хос бўлган хусусият илмий кадрларни янгилаш суръатларининг сустлиги ва улар малака даражасининг пастлигида ўз ифодасини топди. Масалан, статистик маълумотларга кўра, 80-йиллар охирига келиб Ўзбекистонда ОЎЮларидаги фан докторларининг улуши 2,6 фоизни, Фанлар академияси тизимида 7,3 фоизни ташкил этар эди. Ёш жиҳатдан эса, 50 ёшгача бўлган фан докторлари улуши уларнинг умумий сонига нисбатан фақат 14 фоизга тенг бўлган[17]. Илмий кадрларнинг алмашилиб туриш даражаси ҳам пастлигини қайд этиш мумкин. Жумладан, ҳар йили Фанлар академияси тизимида таҳсил олган аспирантларнинг атиги 9 фоизи, олий таълим вазирлиги тизимида эса 14 фоизи ўқишни диссертация ёқлаш билан тугаллаган[18]. Меҳнатнинг техник таъминоти Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясида 18,8 минг сўмга, айти пайтда АҚШнинг обрўли илмий тадқиқот университетларида 80–100 минг долларга тенг бўлган[19].

Шу сабабли, умуман олганда, интеллектуал салоҳият кадрларини тақсимлаш ва улардан фойдаланишда жиддий номуносивбликлар ва бузилишлар мавжудлигини кузатиш мумкин: айрим касблар ва мутахассисликлар бўйича кадрлар етишмаган бўлса, бошқалари бўйича улар керагидан ортиқ эди. Масалан, агар 1990 йилда ОЎЮлари битирувчиларининг 25 фоизи саноат ва қурилиш соҳасига, 13 фоизи кишлоқ хўжалигига тўғри келган бўлса, 50 фоизга яқини маорифга тўғри келган[20].

80-йиллар охирларида ёш мутахассислар орасида ўтказилган социологик сўровлар шундан далолат берадики, уларнинг атиги 10 фоизи ўзининг амалий фаолияти даврида янги технологиялар ишлаб чиқиш, фан ютуқларини ишлаб чиқаришга жорий этишларига жалб қилинганлар. 1992 йилги тадқиқотлар шуни кўрсатдики, сўровда қатнашган мутахассисларнинг 56 фоизи ишга жойлашишда қийинчиликларга дуч келганлар, уларнинг 48 фоизи республика ОЎЮларида ўзлари олган тайёргарлик даражасидан қониқмаган [21].

Талабаларнинг назарий билимлари ва амалий кўникмалари даражасини аниқлаш бўйича “турғунлик” даврининг охири ва “қайта қуриш”нинг бошларида ўтказилган текширувлар

талабаларнинг ўз йўналишлари бўйича материалларни ўзлаштиришларида узилишлар борлигини кўрсатди. Масалан, Тошкент автомобил йўллари институтининг олтига гуруҳида ўтказилган текширув ва ёзма ишлар натижасига кўра, текширувга жалб қилинган талабаларнинг 63 фоизи алгебра бўйича, 58 фоизи эса мактаб арифметикаси бўйича масалаларни еча олмаган. Бруний номидаги ТошПИ юқори курс талабаларига ҳам шундай назорат топшириқлари берилган. Натижага кўра, энергетика факультетининг охирги курсларида ўқиётган талабаларнинг 90 фоизи мактаб арифметикаси бўйича масалаларни еча олмаган. Радиоэлектроника ва автоматика, механика-машинасозлик факультетларида таҳсил олаётган ҳар икки талабанинг бири мактаб ҳажмидаги физикага доир назорат топшириқларини бажара олмаган.

Бошқача айтганда, узок тарихий давр давомида миллий онгда маҳаллий халқлар интеллектуал меҳнатнинг замонавий турларини ўзлаштириб олишга қодир эмаслиги ҳақидаги стереотип шаклланди. Бунга ўхшаш бузиб кўрсатишлар ижтимоий онга атайлаб ва сунъий равишда тиқиштирилди. Бу, бир томондан, миллатнинг гўё ўз ижтимоий-иқтисодий ҳаётини ташкил этишнинг янада юқориқоқ шаклларига ўтиш учун тайёр эмаслиги, пишиб етилмаганлигини исботлаш, бошқа томондан эса, “катта оға”нинг обрўси ва мавқеини кўрсатиш ҳамда “кичик”ларни улар марказнинг сахийлиги ва марҳаматига муҳтожликларига ишонтириш мақсадида қилинган эди.

Хулоса қилиб айтганда, собиқ иттифоқ даврида таълим ва кадрлар тайёрлаш сиёсатида миллий республикаларга нисбатан ёндашувларда фақат марказнинг манфаатларидан келиб чиқиб, туб миллатнинг ўзига хослиги, анъаналари эътиборга олинмади.

Совет ҳокимиятининг кадрлар тайёрлаш масаласида, миллий интеллектуал салоҳиятни доимий назоратда сақлашга интилиш сиёсати таълим тизимининг сиёсийлашувига, миллий манфаатларни тарғиб этган кўплаб зиёлилар таъқиб қилинишига ва оқибатда коммунистик мафқуранинг яқка ҳокимлигига олиб келди.

Шундай қилиб, тадқиқотларнинг кўрсатишича, интеллектуал салоҳиятнинг ривожланиши ҳар қандай ҳолда ҳам миллатнинг шаклланиш жараёни ниҳоясига етишини, унинг етуклик ва цивилизациялашган хусусият касб этишини ва шу билан бирга, ижтимоий бирликнинг қайта тикланишини таъминлайди. Айни пайтда, фақат миллий интеллектуал салоҳиятнинг янги сифат хусусиятлари ва хоссаларининг шаклланиши орқалигина бутун миллатнинг сафарбарлигини, фаолият кўрсатиш даражасини, унинг дунё иқтисодиёти ва маданиятига интеграциялашувини ошириш мумкинлиги аниқланди.

Адабиётлар рўйхати

1. Халбаев С. Становление и развитие университетского образования в Узбекистане (1918-1928 гг.): Автореф. дис... канд. ист. наук.- Т., 1974. -26 с.
2. Юнусова С.Ф. Проблема подготовки высококвалифицированных кадров в университетах Индии (1960-1970 гг): Дис. ... канд. ист. наук.- Т., 1981. – 168 с.
3. Шарипова Р.М. Роль университета “ал - Азхар” в общественно-политической и идеологической жизни ОАР (АРЕ) на современном этапе: Автореф. дис. ... канд. ист. наук.- М., 1972. Автореф. дис. ... канд. ист. наук.- Т., 1974. -26 с.
4. Кувватов Н.Б. Подготовка и воспитание педагогических кадров в Узбекистане: опыт и проблемы (1980-1990) Автореф. дис. ... канд. ист. наук.- Т., 1994. -21 с.

5. Холикова Р.Э. Развитие высшего исторического образования и науки в Узбекистане: Автореф. дис. ...канд. ист. наук.- Т., 1995. -26 с.
6. Каримов И.Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қураимиз. Т.7. – Т., 1999. – Б. 94–95.
7. Орипова М. Туркистонликлар саводсизмиди? // Тафаккур. – 2004. – №2. – Б. 92.
8. Ҳамдамов Ю. Миллий университет мустақиллик меваси // Халқ сўзи. – 2000. – 3 фев.
9. Қосимов Б. Университет ва жаҳид зиёлилари // Маърифат. – 2003. – 28 май.
10. Халқ сўзи. – 2003. – 3 февраль.
11. Абдурахманов Г.Высшая школа Советского Узбекистана.–Т.,1977.–С. 13–17.
12. Наука в СССР. – М., 1972. – С. 170.
13. *Валиев А.К.* Проблемы развития духовной культуры // Общественные науки в Узбекистане. – 1992. – № 3. – С.17.
14. Итоги всесоюзной переписи населения 1989 года, ч. IV. – С.153.
15. Экономика и жизнь. – 1992. – № 5. – С. 20.
16. Свободная мысль. – 1992. – №5. – С. 98.
17. Народное хозяйство Узбекской ССР в 1990 году. – Т., 1991. – С. 121.
18. Правовое государство – независимость... – С. 86.
19. Молодежь Узбекской ССР. Стат. сборник. – Т., 1990. – С. 67.
20. Свободная мысль. – 1992. – №5. – С. 98.
21. Агитатор Узбекистана. – 1988. – №11. – С. 11.